

Történelem – csináljam vagy megírjam?

SZELLEMI UTAZÁSOM AZ ELTITKOLT LENGYEL MÚLTBA

Az önéletraaj igazán nagy hagyományú műfaj, mégis eléggé nehezemre esik az általam bejárt szellemi útról szólni. Úgy gondolom, az ember végezze el becsületesen a munkáját, s hagyja a műveit magukért beszélni. Csak hát közölték velem, hogy a Kopernikusz-előadások félig-meddig vallomásos jellegűek, így aztán – engedelmükkel – nagyon szubjektíven vázolom föl, mi vitt rá, hogy éppen úgy foglalkozzam a lengyel történelemmel, ahogy szoktam.

Attól a perctől fogva, hogy első éves hallgatóként átléptem a Varsói Egyetem küszöbét, egyetemi pályám igencsak rendhagyóan alakult. Mióta csak kisiskolásként eszembe jutott az egyetem, tudtam, hogy ha nagy leszek... fizikus leszek. A matematika könnyen ment (csak később

ért a fájdalmas felismerés, hogy megrekedtem a középiskolás szintnél), a fizikát pedig azért választottam, mert úgy véltem, ez a tudomány is a világgal foglalkozik. Valahol megragadt a fejemben, hogy a fizikáról jól át lehet nyergelni a filozófiára. A jóindulatú megfigyelő kusza gondolkodásomban észreveheti a humán tudományok comte-i hierarchiáját. És mindenekelőtt ott találja a zavarodottságot, ami azt mutatja: fogalmam se volt, mihez is kezdjek magammal. A legfontosabbnak az számított, hogy a szüleim örültek a döntésnek.

A „létező szocializmus” időszakában az a gyerek, aki az állam politikai gyámkodásától viszonylag független pályát választott, nagy jót tett a szüleivel. Az én családtagjaim például hagyományosan jogászok voltak – és ezt a hivatást a Lengyel Népköztársaságban jócskán megfertőzte a politika.

Bár eszem ágában se volt jogi tanulmányokat végezni (akkor sem,

Kopernikusz-előadás a University of Michigan Ann Arbor-i kampuszán 2013. november 11-én. Megtekinthető a youtube-on: <https://www.youtube.com/watch?v=3VP7Kbw2uZ8>. (A szerk. jegyzete)

amikor két év elteltével a fizikáról átiratkoztam a szociológiára), így is sor került korai találkozásomra a joggal, ami megfelelt a családi hagyományoknak. Anyai nagyapám ugyan is még az első világháború előtt, hazafias tevékenysége miatt kapta meg az obsitot a cári hatóságoktól: egy *wilczy bilettel*¹ kitiltották a Lengyel Királyság összes felsőoktatási intézményéből, s emiatt jogi tanulmányait kénytelen volt Odesszában befejezni.

A rendőrséggel még gimnazistaként kerültem összeütközésbe. De nem az volt az oka, amire ilyenkor gondolni szoktak – mindenről Adam Michnik tehetett. Adam már gyerekkorában rossz hatással volt a barátaira. Mint koravén srác, kiskorától szenvedélyesen olvasott – elsősorban a lengyel történelem és a kommunizmus érdekelte –, és könyveket lopkodott a barátai szüleinek polcáról. Mi sem természetesebb, hogy én lettem a bűnsegédje. A rendőrség mégsem lopás miatt vitt be minket kihallgatásra.

Mi voltunk az eredeti *baby boom* gyermekei, az 1945 és 1947 között született, háború utáni nemzedék. Fontos az is, hogy Kelet-Európában mi voltunk az első sokaság, amelynek nem kellett közvetlenül megtapasztalnia az ereje teljében lévő totalitarizmust. A náci megszállás a születésünk előtt véget ért. Sokan közülünk, akiknek zsidó felmenőik

voltak, *csakis amiatt* jöttek a világra, mert a nácik még az előtt vereséget szenvedtek, hogy sikerült volna megölniük leendő szüleiket. S mivel a kommunista rezsimek két-három évvel Sztálin halála (1953) után felpuhultak, a sztálinizmus kegyetlensége sem érintett bennünket közvetlenül, mert még túl kicsik voltunk. Még csak általános iskolába jártunk, amikor az SZKP huszadik kongresszusán Nyikita Hruscsov az elhíresült tikos beszédében leleplezte Sztálin bűneit és a személyi kultuszt.

Legtöbb barátom olyan baloldali, világi környezetben nevelkedett, amelyben hagyomány volt a politikai elköteleződés. Szüleink a háború előtt vagy beléptek a kommunista, illetve a szocialista pártba, vagy szimpatizánsok voltak, és – általános bosszúságukra – bennünket, a gyerekeiket is magával ragadott a nemes ügyekért való kiállás ethosza. Biztonságérzetünk, amely abból a szerencsés egybeesésből fakadt, hogy a háború után születtünk, és hogy elhittük: a szocializmus eszményeit és gyakorlatát össze lehet egyeztetni az „emberarcú szocializmusban” (hogy a „prágai tavasz” szellemes, később népszerűvé vált fordulatával éljek), akkora, de akkora lökést adott nekünk, hogy már a gimnáziumban létrehoztunk... egy vitakört.

Tudom, ostobán hangzik, de tekintélyelvű rendszerekben, amelyek megtagadják polgáraiktól a szólás-

szabadságot, e szabadságjog védelme lényegében beszédaktusokból áll. Idővel elég kellemetlenné tettük magunkat a rezsim számára – amely azzal volt elfoglalva, hogy elnyomja a lengyel értelmiség különféle szigeteiről és a katolikus egyházból egy időben érkező liberalizációs követeléseket –, úgyhogy bennünket is meg akartak szorongatni.

A középiskola és az első egyetemi évek maradandóan formálták át a sorsomat. Olyan emberekkel ismerkedtem meg, akikkel életre szóló barátságokat kötöttem, és a mai napig a beszélgetőtársaim. Kíváncsiak voltunk a világra, s a médiumok aktuális állapotában ez rengeteg olvasást és beszélgetést jelentett. A régiónk akkori politikájának ismeretében nem meglepő, hogy végül komoly bajba kerültünk. Ismerőseink tucatjait zárták hosszabb-rövidebb időre börtönbe. Adam Michnik több mint hat évet ült, mire az 1989-es forradalom véget vetett a kelet-európai kommunizmusnak. Sokunkat, köztük engem is, emigrációba kényszerítettek. Mindent összevetve ezek a tapasztalatok egész életen át tartó kapcsolatokat hoztak létre.

Mind számomra, mind a barátaim számára, akikkel a hatvanas évek elején kezdtünk el politikáról és történelemről vitatkozni, 1968-ban, az úgynevezett „lengyel március” idején jött el ténylegesen az igazság pillanata. Az 1967-es hatnapos há-

borúban a Szovjetunió közel-keleti bábjai, Egyiptom és Szíria megalázó vereséget szenvedtek. A háború utójátékaiként a szovjet blokk országai megszakították diplomáciai kapcsolataikat Izraellel, és cionizmusellenes propagandába kezdtek. Lengyelországban a titkosrendőrség kiszínezett történeteket és beszámolókat küldött a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkárának különféle zsidókról – köztük párttagokról –, akik örültek az izraeli győzelemnek. Władisław Gomułka, akinek közismertek voltak a dühkitörései, ezúttal is felbőszült, és az első adandó alkalommal – az országos szakszervezeti kongresszuson – gyújtó hangú beszédben fakadt ki a cionista „ötödik hadoszlop” ellen: az ország végleges elhagyására szólította fel azokat, akik, mint mondta, Izraelt és nem Lengyelországot tekintik hazájuknak.

Pár hónappal később, amikor tetőzött a hivatalos antiszemita hullám, a kommunista hatalom egyik, titkosrendőrök vezette klikkje megpróbálta magához ragadni a párt irányítását. Próbálkozásuk kudarcot vallott, de előtte még kirobbant az országban egy cionizmusellenesnek álcázott központi antiszemita kampány, amely oda vezetett, hogy brutális eszközökkel fékeztek meg a születőfélben lévő diákmozgalmat, vala-

mint az alkotó értelmiséget, amely nagyobb kulturális szabadságot és liberálisabb viszonyokat követelt.

Engem rövid időre lecsuktak, majd kirúgtak az egyetemről – az egyetemista fiúk esetében ez egyúttal a sorkötelezettség alóli felmentés visszavonását is magával hozta, vagyis kétéves katonai szolgálat fenyegetett. Emiatt a szüleim és én úgy döntöttünk, hogy élünk a lehetőséggel, melyet a rezsim mérgeiben felkínált. Míg az amerikai bevándorló vízumra várakoztunk, az a szerencse ért, hogy elnyertem egy ösztöndíjat, amellyel a Yale Egyetemen folytathattam szociológiai tanulmányaimat.

Azért bocsátottam előre ezeket a részleteket az életemből, mert Lengyelország második világháborús német megszállásának történelmével, hadd fogalmazzak így, életrajzi alapon jegyeztem el magam. Áttelepülésem a kietlen és antiszemizmussal fertőzött Varsóból a Yale Egyetem elefántcsonttornyának intellektuális összkomfortjába komoly kulturális sokkot okozott. A Yale-en még feltűnőbbé vált az ellentét a szólásszabadság – és egyáltalán a szabadság – iránt elkötelezett derűs lengyelországi diákmozgalmunk, illetve a „létező szocializmus” tunya és elnyomó jellege között. A titkosrendőrség hiába morzsolta fel a diákok és az értelmiség köreit a „len-

gyel március” során és azt követően (börtönbe vetve, illetve emigrációba kényszerítve sokakat), a rezsim csak is baljós jeleket észlelhetett ezután: egy sor középszerű ember került oktatóként az egyetemekre; cinikus karrieristák nyomultak a gyorsabb előmenetel érdekében a közigazgatásban; és az antiszemizmusukat cionizmusellenességbe bújtató zughirlapírók váltak a pártpropaganda arcaivá (ezeket a jelenségeket a „létező szocializmus” szakirodalmában „kontraszelekciónak” nevezik).

Alig öt hónappal később, 1968 augusztusában a politikai szabadságjogokért indított, sokkal erőteljesebb követelést – a „prágai tavaszt” – fojtották el Csehszlovákiában, ezúttal a Varsói Szerződés egyesített hadereje révén. Utána a csontjainkban is éreztük, hogy a szovjet típusú rezsim megreformálhatatlanok, képtelenek valóra váltani az emberek természetes szabadságvágyát. Elég az hozzá, hogy bár 1968 márciusában csatát veszítettünk, azt hittem, hogy „hosszú távon” a lengyel társadalom lerázza magáról a kommunista párt igáját. Vagy legalábbis nem túl sokára.

Innen ered kíváncsiságom önéletrajzi kerete: érdekelt, mi készíti a társadalmat arra, hogy ellenálljon az elnyomó intézményeknek, és öröködjön a saját szabadsága fölött. Kis léptékben, de mi is ilyesmit cselekedtünk diákként Varsóban. Nekem

pedig úgy tűnt, hogy a németekkel szembeni második világháborús lengyel ellenállás története igen tanulságosan fogja példázni, miként zajlott ez nagyban.

Így jutottam el disszertációm témájához: „A lengyel társadalom a német megszállás alatt – a Lengyel Főkormányzóság, 1939–1944”. Nem állom meg, hogy ne idézzem, amit – sajnos már negyven év szaladt el azóta! – leírtam az utolsó bekezdésekben. A tanulmány egyébként 1979-ben könyv alakban is napvilágot látott, s már rég elfelejtették – vagyis egy teljes esztendővel a Szolidaritás mozgalom robbanásszerű indulása előtt jelent meg, és tíz évvel hamarabb, mint hogy ránk köszöntött a csodák éve, 1989, a szovjet birodalom bukásának kezdete.

„Amit a Lengyel Főkormányzóság második világháborús fennállása során megfigyelhetünk, az, ha szabad így mondanom, a demokratikus forradalom korai esete. E megjelöléssel arra a friss politikai átalakulásra célozok, amely egyre gyakrabban köti le a figyelmünket: a plurális, demokratikus politika helyreállítására az önkényuralomnak alávetett országokban [...]

Az önkényuralmi rendszerek, különösen azok, amelyek totalitárius forradalommal jutottak hatalomra, nehéz helyzetben vannak. Mert, képletesen szólva, el vannak vágva a saját társadalmuktól. Erő-

teljes bürokrácia szigeteli el őket, s ezek a bürokráciák elsősorban saját hatalmuk tartósításában érdekeltek – egyre kevesebb ismeretük van az alájuk rendelt bonyolult, a modern társadalmakban már meglévő, illetve újonnan formálódó erők valós érdekeiről, ambícióiról, félelmeiről és igényeiről. A rendszer látszólag egyiséget és engedelmességet kényszerít ki, mégsem képes megakadályozni a társadalmi kezdeményezések kibontakozását és a különféle csoportérdekek érvényesítését. Azzal, hogy tagadja a valódi társadalmi pluralizmus jogszerűségét, voltaképpen arra serkenti az érdekcsoportokat, hogy kijátsszák a rendszert [...] és arra kényszeríti őket, hogy megkerüljék a létező intézményeket, és a hivatalosan engedélyezett csatornákon kívül fogalmazzák meg a nézeteiket. Ebből következik, hogy az idő múlásával a hatóságok szemében teljesen torz kép jelenik meg a valóságról, és [...] tehetetlenségre vannak ítélve, mert a társadalom fontos forrásaiból egyszerűen lehetetlen pontos információkhoz jutni.

Itt persze azt az ellenvetést lehet tenni, hogy ez mit se számít; elvégre a despotikus hatalmaktól *per definitionem* azt szoktuk meg, hogy nem izgatják magukat amiatt, ha nem képesek felmérni – s következésképpen kielégíteni – alattvalóik igényeit. A valóság azonban az, hogy egy kormányzatnak tudnia kell, miféle igé-

nyek és erőforrások vannak a társadalomban, nemcsak abból a célból, hogy kiszolgálja a közvéleményt, hanem azért is, hogy manipulálhassa az embereket. Ez okozza, hogy a légtér, amelybe egy önkényuralmi rend óhatatlanul belekormányozza magát, ennyire tehetetlenné teszi: a hatalom még eltervezni sem tudja a saját maga reformját, hiszen semmiféle reform következményeit nem képes kiszámítani. A rendszer megbénul, mert többé nem képes előre jelezni, mi fog történni, s bármerre is lép, már csak a katasztrófákra tud reagálni, hiszen kiveszett belőle az előrelátás képessége.

Úgy vélem, a későbbiekben is gyakran fogjuk tapasztalni, hogy sok önkényuralmi rendszer fejet hajt a demokratikus forradalom előtt, s ennek révén a társadalmak [...] ismét csak a kormányokkal szemben foglalnak állást. Az előbbiekben megpróbáltam elemezni ezt a rendkívül fontos és jelenleg is kibontakozóban lévő társadalmi folyamatot.”²

Még mielőtt kiválasztottam a disszertációm témáját, a Yale-en összeismerkedtem egy kiváló tudóssal, Juan Linzcel, és kihasználtam a lehetőséget: végül ő lett a disszertációm konzultánsa. Linznek annak idején Seymour Martin Lipset volt a *Doktorvaterje*, és Linz doktori értekezése, bár sosem jelent meg könyv-

ben, azért vált híressé – pontosabban hírhedtté –, mert a terjedelme jóval több mint ezer oldalra rúgott. A háború utáni első nyugat-német választásokat eldöntő társadalmi tényezőkről írt. Idővel Linzet a totalitárius és önkényuralmi rezsimekről, valamint a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján „rendszerátmenetként” ismertté vált és divatba jött folyamatokról való gondolkodás úttörőjének tekintették.

Amikor Linzcel találkoztam a Yale Egyetemen, épp a demokráciák széthullását tanulmányozta. Később, amikor hazájában, Spanyolországban Franco tábornok egészségének hanyatlásával párhuzamosan felgyorsultak a politikai változások, a folyamat ellentétjével kezdett el foglalkozni: a demokratikus állam felépítésével és kiegyensúlyozásával. Így hát amikor Kelet-Európában kibontakozott az 1989-es „reforradalom” (reform és forradalom hibridje, ahogy Timothy Garton Ash találóan jellemezte), magával hozva a kommunista rendszer összeomlását – s mivel a szovjetológia kiüresedett és egyetlen épkezláb ötlettel sem jelentkezett, mi is lehet ez a történelmi fordulat –, Linz írásait nagy figyelemmel kísérték a régióban, a politikussá vált egykori társadalomtudósok tőle vártak felvilágosítást és ihletet.

Az idő tájt, mikor nagyjából elkészültem a doktorimmal, még mindig jelentős átfedésben voltak a társada-

lomtudományok és maga a történelem, sőt a tudományterületet is eléggé bőkezűen finanszírozták. Bár nem számított mindennaposnak, sikerült úgy lavíroznom a különféle diszciplínák között, hogy csak kevesen néztek rám rossz szemmel. Egy ideig a Yale és az Emory Egyetem szociológia tanszékén tanítottam, majd az NYU politológiáján, végül állást kaptam a Princeton történelem tanszékén. Szellemi értelemben azonban tapodtat se mozdultam – mindvégig ugyanúgy kutattam és írtam. Csak annyi történt, hogy a diszciplínák határai mozogtak ide-oda. A pályám szempontjából úgy éreztem magam, mint az egyszerű kárpátjai ember a 20. században, aki ki se tette lábát a falujából, élete során mégis sikerült négy-öt állam polgárának lennie.

De féltreteve a tréfát, szociológusi inaséveim alatt megtanultam egy alapvető igazságot: azt, hogy a társadalmi jelenségek – de nevezhetjük őket a szemünk elé kerülő tényeknek is – nem elszigetelten jelentkeznek. Lehet mondani, hogy ezzel még nem találtam fel a spanyolviaszt, de ha idejében a diákjaink eszébe vessük ezt az igazságot, azzal befolyásolhatjuk a hozzáállásukat. Ebből meg lehet tanulni, hogy minden társadalmi tény, ha csak burkoltan is, de egy szélesebb narratíva része, hiszen automatikusan korlátozza más, egyidejű vagy jövőbeni jelenségek körét, amelyek vélhetőleg megtörtén-

hettek volna. Józan eszünk birtokában és az emberi természet általános ismeretében kimondhatjuk, hogy ha X megtörtént, akkor minden valószínűség szerint sem Y , sem Z vagy W nem történhetett volna meg – feltéve, hogy ezek inkompatibilisek X -szel. S bár bennünket éppen X érdekel, néha előfordul, hogy pont X -et nincs módunk közvetlenül megvizsgálni, viszont tapasztalati tényeket tudunk gyűjteni valamilyen Y , Z vagy W jelenségről, s így indirekt bizonyítással igazolhatjuk vagy cáfolhatjuk X -re vonatkozó állításainkat. Később még elmondok egy idevágó saját példát a világháború alatti lengyel–zsidó kapcsolatok rejtélyeiről.

Most inkább hadd meséljem el, hogy visszatekintve rájöttem, mi volt a jelentősége a fizikával folytatott röpké flörtömnök a történelemhez való viszonyulásom szempontjából. Az, hogy a történelmi anyagot ösztönösen is megoldandó problémahalmaznak látom. Ilyen feladatokat kapnak hétről hétre a fizikushallgatók: a következő órára tessék megoldani ezt és ezt a példasort.

Ha egy történész is így gondolkodik, annak megvannak az előnyei és a hátrányai. Elvégre a szakma arra törekszik, és azt értékeli a legtöbbször, ha valaki megír egy sztorit, amely egy történelmi korszak áttekintésében csúcsondik ki – hirtelen Tony Judt *A háború után* című könyve ugrik be példaként –, vagy szintézist

ad egy történelmi jelenségről – lásd Saul Friedländer két művét: *A náci Németország és a zsidók*, illetve *A népi-irtás évei*. No, én sose volnék képes ilyen könyveket írni. Nekem csak az megy, hogy egy szűkebb témára koncentrálok, és igyekszem az események sorát egy bizonyos szemzőgből értelmezni – igen, kutatói képességeim eléggé szűkre vannak szabva, de legalább tudatában vagyok saját korlátaimnak.

Mielőtt elérkeztem a disszertációm imént idézett utolsó bekezdéséhez, mintegy 250 oldalt írtam a németek által megszállt lengyel társadalomról. Amit akkor leírtam, amiatt ma sem kell szégyenkezni. No de nem is az a kínos, amit megírtam – pironkodni azért van okom, amit kihagytam belőle. Egy szó sem esik ugyanis a könyvben (pontosabban mindössze másfél oldal) – no, miről?... a zsidókról. Ráadásul észre se vettem a hiányt, hiszen a kor történetírói normája – akár a megszállt lengyel, francia, holland vagy bármelyik más európai társadalomról értekezett valaki –, tehát a norma akkoriban az volt, hogy a zsidó vonatkozásokkal nem foglalkozunk. Az, kérem szépen, egy másik téma, arra más kutatók szakosodtak, más professzorok írnak róla. Egyik konzultánsom sem firtatta, mi az oka ennek a hiánynak, pedig mindegyikük Európa és a leg-

újabb kori Lengyelország kiváló ismerője.

Most, ahogy visszatekintek könyvem megírására, eszembe jut, hogy a forráskezelésben nem volt szükségem túl sok szerkesztői munkára ennek a narratívának a megalkotásához. Londonban két fő levéltári forrásom volt, ahol kutathattam, a Sikorski Tábornok Intézet és a Földalatti Lengyelország Kutatóközpont. Hosszú hónapokra beletemetkeztem a földalatti Lengyelország dokumentumaiba – de csak nagy néha, rendszerint függelékként odabiggyesztve találtam egy-egy kurta említést a zsidóságról. A földalatti lengyel állam, a *Państwo Podziemne* gyakorlati okokból nem állampolgársági, hanem etnikai alapon meghatározott alakulat volt. Közben az emigráns kormány Londonban működött, a földalatti állam jogilag és intézményei szerint is a lengyel állam örököse volt (már amennyire a lehetőségei engedték). De az állam hazai gyakorlata, forrásallokációja, gombamódra szaporodó szervezetei, továbbá a retorikája (rengeteg földalatti publikáció jelent meg) figyelmen kívül hagyta a háború előtti Lengyelország polgárainak harmadát, az úgynevezett etnikai kisebbségeket.

A disszertációm közreadása után újabb projektbe fogtam: a Hoover Intézetben ugyanis hatalmas mennyiségű, felbontatlan kartondobozban tárolt iratba botlottam. Több

ezer interjú volt köztük, melyeket a Lengyel Fegyveres Erők keleti hadserege (a parancsnok, Władysław Anders tábornok neve nyomán Anders-hadseregnek is hívták), illetve ennek a seregnek a Történeti Hivatala készített. Az Anders-hadsereg a szovjet légerekből kiszabadult lengyel állampolgárokból verbuválódott, miután a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, s az ország a Hitler elleni harcban csatlakozott a szövetségesekhez. A folyamat részeként a szovjetek felújították diplomáciai kapcsolataikat az emigráns lengyel kormánnyal, s egyidejűleg lengyeleket bocsátottak szabadon, köztük korábban általuk deportált vagy letartóztatott lengyel katonákat, és engedélyezték, mi több, ösztönözték egy új lengyel sereg létrehozását a Szovjetunióban. 1942-ben hozzájárultak, hogy az így összegyűlt százezer ember – lengyel katonák és a családjuk – elhagyják a Szovjetuniót, és a szomszédos Iránba települjenek át, ahol a britektől könnyen kaphattak felszerelést és ellátást.

Ez volt az a népszerűség, amelytől a lengyel hatóságok információkat gyűjtöttek be a szovjet életkörülményekről, különféle témákban kibocsátott kérdőívek útján. Bőséges anyagot szedegtettem ki a tanúságtételekből, s bár néhány fehér folt is maradt, átfogó monográfiát tudtam írni belőle: *Forradalom külföldről*

– *szovjet uralom Lengyelország nyugat-ukrajnai és nyugat-beloruszsziai területén 1939 és 1941 között* volt a címe, és 1988-ban jelent meg.

Látszólag eltértem korábbi témámtól, Lengyelország német megszállásától, s még messzebb kerültem attól, ami a monográfiából kimaradt – vagyis attól, hogy mi történt a zsidókkal –, ami pedig egyre inkább foglalkoztatott. Kiderült azonban, hogy nem is tervezhettem volna előrelátóbban a lengyel háborús múltat feltáró kutatásaimat. Amikor megjelent a *Szomszédok* című kötetem,³ a hazafias történészek, újságírók és mindenféle szakértők legfőbb kifogása az volt, hogy „környezetéből kiragadva” mutattam be az eseménysort, hiszen Jedwabne 1941 júniusáig a szovjetek által megszállt zónába tartozott, és a zsidók elmarasztalhatók voltak a szovjetekkel való kollaboráns tevékenység bűnében.

Ha nem írtam volna meg a *Forradalom külföldről*, és nem adtam volna ki a feleségemmel egy kétkötetes dokumentumgyűjteményt a korszakról, még zavarba is jöhettem volna. Csakhogy míg ellenlábасaim történetileg eleve téves közhelyeket pufogtattak zsidókról és kommunizmusról, én pontosan ismertem a forrásokat és az idevágó szakirodalmat. Évek hosszú során át foglalkoztam velük, még a nyolcvanas években,

amikor a szovjet megszállásról szóló három könyvemét készítettem elő.

Mikor az 1939 és 1941 közötti szovjet uralmat kutattam és írtam róla, folyamatosan olvastam a zsidó német megszállás alatti tapasztalatairól. Egyre világosabban láttam, hogy a lengyel–zsidó viszony a világháború idején sokkal vérterhesebb, sokkal rosszabb volt, mint amennyit ebből a lengyel történettudomány elismer. A fordulópontot számomra Władysław Bartoszewski professzor *Ó is a szülőföldről való* (*Ten jest z Ojczyzny mojej*) című dokumentumgyűjteménye jelentette. Bartoszewski megkérdőjelezhetetlenül önálló gondolkodó, aki személyesen is részt vett a közismert Żegota Zsidósegítő Tanács tevékenységében. 1969-ben szerzőtársával, Zofia Lewinównával zsidó tanúvallomásokot tett közzé, melyeket közvetlenül a háború után gyűjtöttek össze a túlélőktől. Az emlékezések nagy, levéltári gyűjteményét 301-es szám alatt őrzik a varsói Zsidó Történeti Intézetben. Ma közvetlenül is elérhetők az interneten.

A kiadvány célja az volt, hogy bemutassa, milyen kiterjedt segítséget nyújtottak a lengyelek a zsidóknak a háború idején. S valóban, a gyűjteményben olvasható vallomások mindegyike hepiendbe torkollott – elvégre az adatközlők maguk a túlélők voltak. De ami ezekkel a zsidók-

kal addig történt, míg végre összeakadtak valakivel, aki segített nekik elrejtőzni a háború végéig, az hajmeresztő – árulások, följelentések hosszú sora, ráadásul gyakran a háború előttről való ismerőseik árulták el őket. Ha ez a legjobb bizonyíték, amit sikerült összegereblyézni a lengyelek jóindulatáról és segítőkészségéről, akkor – gondoltam reszketve – vajon mi fog kiderülni a levéltárban őrzött többi tanúságtételből? S amikor 1989 után végre visszautazhattam Lengyelországba, és beültem a Zsidó Történeti Intézetbe, rossz előérzetem valósággá vált. Ott találtam a többi között Szmul Wasersztajn vallomását Jedwabnéról.

Mit is hiányoltam a lengyel–zsidó kapcsolatok leírásából? A lengyel történetírás és a közvélekedés (vagyis a laikusok újságcikkek alapján megformált véleménye) megegyezett abban, hogy a világháborúban a lengyelek zsidósággal szembeni magatartását a német elnyomás rendkívüli brutalitása magyarázza. Sehol mást, csakis Lengyelországban létezett olyan törvény – hangzik az érvelés –, hogy a zsidók megsegítését halállal lehet büntetni, ami ráadásul a tilalmat megszegő személy egész családjára vonatkozott. Vagyis az efféle segítségnyújtás a náciellenes tevékenység legveszedelmesebb változata volt.

Nem csoda hát – folytatódik a magyarázat –, hogy a lengyelek így bántak a zsidókkal. Létezett egy tör-

pe kisebbség, ők vállalták a kockázatot, és a következményekkel mit sem törődve segítettek a zsidóknak. Néhányan életükkel fizettek hősiességükért. Nem lehet hibáztatni azokat a lengyeleket, akik elmulasztották a segítségnyújtást, hiszen senkit sem lehet arra kötelezni, hogy hős legyen. Ami azt az elenyésző kisebbséget illeti, amely zsarolta a bujkálni próbáló zsidókat, és följelentette őket a németeknek, hát, ugyebár, mit lehet tenni, minden társadalomnak megvan a legalja, és az ilyeneket egyébként is kivette magából a földalatti állam és a társadalom másik része, a megvető *szmalcownik* (*Schmalcownik*) titulust ragasztva rájuk.

Praktikus kis magyarázat, minden jelenséget világossá tesz. Az is kapóra jön, hogy burkoltan azt üzeni: a német megszállás idején a zsidók és a lengyelek közötti érintkezési felület csekély volt. A lakosság döntő többsége, a „normális” lengyelek állítólag a saját, különálló életüket élték, és csak a kívülállók kis létszámú csoportja (a gazemberek, illetve a hősök) elegyedtek a zsidókkal.

Ma már tudjuk, hogy ez egyáltalán nem így volt, hogy a lengyelek viselkedésének a német retorziótól való félelemmel való indoklása nem állja meg a helyét, és hogy az érvelés ténybeli indoklása félrevezető vagy hamis.

Először is a lengyelek és zsidók közötti érintkezési felület nagyon is

széles volt, a lakosság jelentős rétegei részt vettek benne. Lengyelországban a holokauszt idején zsidók százazreit pusztították el *in situ*, a lakóhelyükön, a helyi lakosság szeme láttára, és a helybéliek milliói jutottak anyagi javakhoz a zsidók megölése folytán. Másodszor: a németek a kollektív felelősség alkalmazásával erőszakolták ki a sokféle szabályhoz történő alkalmazkodást, és sokkal több embert öltek meg földalatti tevékenységük megtorlásaként, mint azért, hogy a zsidóknak segítettek. A zsidók támogatása és rejtegetése kétségen kívül nagyon veszélyes volt a megszállt Lengyelországban, de nem azért, mert akiket elkaptak, kivétel nélkül megölték (nem ez volt a helyzet), hanem mert az ilyeneket kivétel nélkül megfigyelték a szomszédjaik, és feljelentették őket az úgynevezett sötétkék rendőrségen (*policja granatowa*), a német szolgálatban álló, lengyelekkel feltöltött kiegészítő alakulatnál. Ez a hatóság általában megverte és kirabolta a zsidók segítőit, aztán futni hagyta őket, míg a letartóztatott zsidókat megölték.

Csakhogy mindez a jelenleg meglévő tudásunk. És azt is tudjuk, hogy a zsidókat és lengyeleket érintő valódi probléma nem a segítség megtagadása volt (mármint a lengyelek részéről), hanem az, hogy a lengyel lakosság széles körben tudomásul vette a zsidók üldözését, sőt olykor bűnrészessé vált benne. Ma már

tudjuk, hol keressünk empirikus bizonyítékokat, ha bővíteni akarjuk ismereteinket a lengyel társadalom egyes szegmenseinek részvételéről ezekben a gaztettekben. Hogy úgy mondjam, a témáról ezekben a percekben is írják a monográfiákat.

Huszonöt évvel ezelőtt még csak a sötétben tapogatóztunk ezekben a kérdésekben. 1987-ben egy kiváló irodalomkritikus, Jan Błoński cikket jelentetett meg a *Tygodnik Powszechny* katolikus hetilap hasábjain „Szegény lengyelek nézik a gettót” címmel (a cím utalás Czesław Miłosz versére: *Egy szegény keresztény nézi a gettót*). Cikkében Błoński azt állítja, talán mégiscsak van valami jelentősége a lengyelek számára annak, hogy hazájuk földjét zsidók vére áztatta – következőképpen némi felelősséget a lengyeleknek is vállalniuk kell a zsidók katasztrófájáért (például meggyászolhatnák az áldozatokat). Még akkor is – és ezt Błoński határozottan kimondja –, ha Isten visszafogta a lengyelek kezét, és nem vettek közvetlenül részt a zsidók megölésében. A nagy tiszteletnek örvendő hetilapot elárasztották az olvasók tiltakozó levelei, s az olvasótáborban akkortájt a lengyel értelmiség legokosabb és legnyíltabb gondolkodású rétegei is jelen voltak.

A *Tygodnik* szerkesztőjét, Jerzy Turowiczot annyira megdöbbenette az

erőteljes reakció, hogy úgy érezte, kötelessége néhányat nyilvánosságra hozni a közhangulatot tükröző levelekből. Különösen figyelemre méltó közülük a sztálinizmus börtöneit megjárt egykori politikai fogoly, később neves ügyvéd, Władysław Siła-Nowicki írása. A Błoński cikkére adott dühödt válaszok veleje, hogy a holokauszt alatti magatartásuk miatt a lengyelek semmivel sem tartoznak a zsidóknak, az emberek megtették, amit megtehettek, amire joggal lehetnek büszkéek.⁴

Mára Błoński cikkét úgy tekintik, mint ami elindította az önelégült lengyel társadalom énképének megváltozását, mármint a zsidókkal szemben a háborúban tanúsított magatartását illetően. De igazság szerint az *Aneks* című, negyedévente megjelenő emigráns folyóirat már egy évvel korábban egy teljes számot szentelt a háború alatti lengyel–zsidó viszony vizsgálatának – ebben olyan cikkek is megjelentek, amelyek a Błoński által kijelölt fogalmi kereteken túlra is elmerészkedtek. Tölem is megjelentettek egy szöveget, ezzel a címmel: „Ő is a szülőföldemről való... csak hát nem szeretem”. Ironikusan kibővítettem Władysław Bartoszewski könyvének címét, és cik kem abból a szociológiai alapelvből indult ki, hogy a társadalmi jelenségek nem elszigetelten jelentkeznek.

Soha nem volt ínyemre a lengyelek és zsidók közt a háború alatt lezajlott

események sablonos magyarázata. A „féltünk segíteni a zsidóknak a német elnyomók kegyetlensége miatt” típusú érvelést kezdettől fogva nem tartottam meggyőzőnek, ismervén a lengyelek széles körű s mondhatni vakmerő részvételét a titkos náciellenes tevékenységben. A náciellenes, földalatti lengyel állam – tulajdonképpen széles alapokon nyugvó társadalmi mozgalom, benne számos csoport az iskolás korúaktól a veterán katonákig – az egész megszállt Európa legerőteljesebb vállalkozása volt ebben a nemben. Ennek fényében „a lengyelek nem tettek meg valamit, mert félték” kijelentés nem igazán állja meg a helyét.

De akadt más is, ami nem stimmelt ebben a közkeletű magyarázatban. Hogyan lehet például beleszuszakolni egy másik jól ismert jelenséget – a háború *utáni* Lengyelország általános zsidóellenességét? Ha ez „a lengyelek nem tettek meg valamit, mert félték” állítás igaz volna, akkor nem a gyász és a lelkiismeretvizsgálat időszakának kellett volna bekövetkeznie a lengyelek soraiban a zsidókat ért irtózatossá válás miatt, melyben a félénk lengyel polgártársak nem merték segíteni őket? És azoknak, akiket állítólagos félelmük akadályozott meg abban, hogy segítsenek halálos veszedelemnek kitett emberi lényeken, nem inkább

üdvözölniük kellett volna azt a maroknyi zsidót, akik minimális esélyeik ellenére mégis hazakeveredtek, vajon nem kellett volna szeretettel babusgatniuk őket csodával határos megmenekülésük örömeire, s közben nem osztozniuk kellett volna elveszített családjuk és rokonságuk miatti fájdalmukban? A valóságban a falujukba, városukba hazatérő túlélőket egy közönyös, lehangoló „nocsak, hát te még élsz?”-szel üdvözölték, és szerencsés esetben diszkrétan közölték velük, hogy jobb, ha távoznak, különben előfordulhat, hogy valaki elteszi őket láb alól. És sokukat valóban meg is ölték. A háború előtt még több mint kétmillió zsidó élt a lengyelországi *stetle*kben, a háború után a zsidó túlélők már csak a legnagyobb városok egyikében-másikában élhettek viszonylagos biztonságban.

Mi az oka, hogy azok a lengyelek, akik a körülmények ellenére zsidókat bújtattak és támogattak a háborúban, később félték nyilvánosan megvallani nemes cselekedeteiket, attól tartva, hogy a szomszédjaik kiközösítik őket (vagy valami annál is rosszabbat tesznek velük)? Ha kizárólag a „félelem” tartotta vissza a lengyeleket a zsidók megsegítésétől, nem kellett volna a segítőköt hősként ünnepelni a közösségeikben? Miért volt hétköznapi gyakorlat a megszállás után, hogy a zsidómentők könyörögtek a rejtekhelyükről

előbúvó gyámolítottjaiknak: el ne árulják senkinek jótevőik nevét?

Miután a háborús lengyel–zsidó kapcsolatokat tárgyaló dolgozatom 1986-ban megjelent, tovább olvastam a témában, és bő tíz évvel később, 1998-ban könyvet adtam ki Lengyelországban *Rettenetes évtized (Upior-na Dekada)* címmel. De a jedwabnei események túlmentek azon, amit lehetségesnek hittem. Bár 1999-re már alapos tudásra tettem szert a világháborús évekről, amikor a jedwabnei gyilkosságokkal kellett szembenéznem, megdöbbenett, hogy szinte pontosan úgy történtek meg, ahogy azt Szmul Wasersztajn leírta. Sietve hozzáteszem: nem arról van szó, hogy naiv lettem volna. Még mielőtt elmérgesedett a *Szomszédokról* folyó vita, azt hallottam egy vezető lengyel történésztől, akinek a második világháború volt a kutatási területe (és akiből később az egyik lehangosabb ellenfelem vált), valamint Israel Gutmantól, a Yad Vashem akkori vezető történésztől, hogy külön-külön mindkettőjüket mélyen megrázta a jedwabnei méészárlás beszámolója, mivel nem illeszkedett a korszakról alkotott addigi képükhöz.

Jedwabne történetében volt valami – ha szabad így mondani – „többlet”, nem is egyféle. Kezdjük azzal, hogy egy helyi szintű gyilkossági esethez képest mind az elkövetők, mind az áldozatok száma mellbevágóan magas. Az is újdonságnak

számított, ahogyan a méészárlást elkövetették – különös tekintettel arra a tudatos erőfeszítésre, hogy a városban élő összes zsidót elfogják, a nőket, a gyerekeket és az öregeket is. Miközben 1941 júliusa után a keleti fronton az *Einsatzgruppék*, a náci mozgó kivégzőosztagai kizárólag (vagy elsősorban) a felnőtt zsidó férfiakra vadásztak. Az is felfedezés-számba ment, hogy az elkövetők között kizárólag lengyelek voltak. A történészek tudtak olyan tömeggyilkosságokról, amelyekben a helyi lakosság is részt vett, de nem Közép-Lengyelországban, hanem csakis egyes etnikumú területeken, keleten és északon, ahol ukránok és litvánok is közreműködtek. Összegezve: Jedwabne gyökeresen új jelenség volt, még a holokauszt ismerői, sőt történészei számára is.

A *Szomszédok* megírása nem volt nehéz történészi feladat, hiszen jól körüljárható esetről van szó, amely véges számú forráson alapul – de érzelmileg és intellektuálisan mégis roppant kimerítőnek bizonyult. Tony Judt idézi fel a Tim Snyderrel közös beszélgetőkönyvében, miket mondtam neki írás közben: hogy teljesen megzavarodtam attól, ami Jedwabnéban történt, és attól, amire a méészárlás utalt. És aggódtam amiatt is, sikerül-e majd kiadót találnom a könyvhöz Lengyelországban.

Aggódtam, mert meggyőződésem volt, hogy a könyvnek először min-

denképpen lengyelül kell megjelenie, és csak azután angolul. Nem tudtam előre, milyen hatást vált ki a jedwabnei mézszárlás nyilvánosságra hozatala, arra pedig végképp nem számítottam, hogy a *Szomszédok* fél évig tartó, országos vitát robbant ki az összes médiumban. De mindenképpen azt akartam, hogy a lengyel közönség – talán csak a tudósok, esetleg mások is – még az előtt reagálhassanak és vitatkozhassanak róla, hogy külföldön is megismerik a könyvet.

Eszembe jutott, hogy mit mesélt a *Rettenetes évtized* kiadója: az én könyvemmel fordult elő a pályafutása során először, hogy a nyomdászok tiltakoztak egy kézirat tartalma miatt. A könyv ettől függetlenül megjelent, de a *Szomszédok*hoz képest a *Rettenetes évtized* mégiscsak magasröptű szöveg volt és eléggé közvetett módon számolt be a háborús zsidóüldözésben részt vevő lengyelekről. Végül elküldtem a kéziratot Krzysztof Czyżewski barátomnak a Határvidék Alapítványhoz (*Fundacja Pogranicze*), aki fölismerte a fontosságát, és gyorsan kiadta.

A kötet 2000 májusában jelent meg, éppen időben ahhoz, hogy jelen lehessen a varsói könyvvásáron. A jobbközép napilap, a *Rzeczpospolita* egyik újságírója azonnal Jedwabnéba utazott, hogy ellenőrizze

a történetet, és a helyi lakosokkal folytatott beszélgetések után megállapította, hogy valóban az ottani lengyelek, és nem a németek követték el 1941-ben a gyilkosságokat – ellentétben a hivatalos emlékmű feliratának állításával. Ezt leszámítva a könyvnek a megjelenése utáni fél évben nem volt semmiféle visszhangja, mindössze egy populista katolikus napilap döngölte földbe a munkámat, mint totális lengyelelles propaganda.

A *Pogranicze* kicsiny kiadó, korlátozott terjesztési lehetőségekkel. Talán ez volt az oka a visszhang késlekedésének, nem tudom. Később, amikor javában zajlott az országos vita, Czyżewski föltette a szöveg digitális változatát a *Pogranicze* honlapjára, hogy bárki, akinek számítógépe van, ingyen letölthesse a *Szomszédokat*. 2001 tavaszán, amikor diákokkal találkoztam egyetemi kampuszokon, sokan dedikáltatták velem a számítógépről kinyomtatott könyvet.

De ez még a netböngészés korai szakaszában történt. Fontosnak éreztem, hogy az emberek könnyen és olcsón juthassanak hozzá a könyvemhez, különben a teljes médiát foglalkoztató vita hevében csak a hozzászólók elfogult nézetein keresztül ismerhetik meg Jedwabne történetét. A *Rzeczpospolitához* fordultam, amely kezdettől fogva nagy terjedelemben és sokoldalúan foglalkozott Jedwabnéval, elkészítet-

tem az eredetileg sem hosszú könyv nagyjából felére rövidített szövegét, amit a lap leközölt az egyik hétvégi számának mellékleteként.

A *Szomszédok* megírása, továbbá a szembenézés a zsidók sorsával a világháborús Lengyelországban a jedwabnei események tükrében ketős terhet rakott rám. Az első fontos dolgom az volt, hogy rájőjjek, miként fordulhatott elő, hogy a korszakkal foglalkozó történészek figyelmét ilyen hosszan elkerülte a jedwabnei tömeggyilkosság. A Nemzeti Emlékezet Intézete által 2002-ben kiadott kétkötetes esszé- és dokumentumgyűjtemény, a *Jedwabnéról (Wokół Jedwabnego)* – amely a jedwabnei mézszárlás hivatalos lengyel vizsgálatának eredményeként született meg – elbagatellizálta a kérdést. A fontos kiadvány Előszavában a szerkesztők összegzik a kutatások eredményeit, és azt írják, Jedwabne mindössze egy két-három hónapig tartó gyilkosság-sorozat epizódja volt, melynek folyamán Podlasie vajdaságban a lengyel szomszédok mintegy két tucat faluban leöldösték a zsidókat.

Megjegyzem, ezeket az erőszakos cselekedeteket nyíltan követték el. A környéken mindenki tudta, mi zajlik éppen, és sokan közvetlenül is részt vettek benne. Vagyis emberek tucatjainak, sőt százainak volt közvetlen tudomásuk az eseményekről,

és a háború után ez a tudás a helyi közösségekben eleven maradt, nemzedékről nemzedékre szállt. A 2000-ben odautazó újságírók már az országos vita előtt azt tapasztalták, hogy még a fiatalok is tudtak a gyilkosságokról, sőt azt is tudták, hogy nem a németek, hanem a helybeliek voltak felelősek érte. És ebből az égvilágon semmi sem került bele a kor történetírásába! Be kell vallanom: elkeserít, hogy a lengyel történészszakma azóta sem próbálta megmagyarázni, miért alakult ez így. Érzésem szerint a téma még ma is egy lelkes doktoranduszra vár.

A második: nem voltam képes felfogni, miként kerülhette el a figyelmemet ilyen hosszú ideig a helyi lakosság széles körű bűnrészessége a zsidóüldözésben a világháború alatt. Nem mintha kételkedtem volna abban, hogy képes vagyok történészfejjel gondolkodni és megfelelő következtetéseket levonni nagy mennyiségű bizonyítékból. A lengyel történetírás e vakfoltja egy korábbi történetíró lelkén szárad – diákként én nem ebben a szakmában inaskodtam, és tudományos pályámnak csak egy későbbi szakaszában lettem történész, a társadalomtudományok és a fizika segédelmével. Tartós tudatlanságomban valami más, valami személyes dolog zavart.

Annak idején csodálatra méltóan nyílt kapcsolatom volt a szüleimmel.

Mindent megbeszéltünk, különösen anyámmal, aki ragyogó elme és ropant finom lelkű ember volt. Miként fordulhatott elő, hogy nem avatott be a lengyel lakosság demoralizálódásának mélységeibe a megszállás idején, ami ennyire széles körű gyilkos erőszakban nyilvánult meg? Ezen tépelődtem. Pedig ez közvetlenül is érintette – az első férjét följelentették mint zsidót, és 1943-ban meg is ölték. Később, amikor összeismerkedett apámmal – aki szintén asszimiláns lengyel zsidó volt –, megint csak törhette a fejét, hogyan helyezze biztonságba.

Tisztán emlékeztem a történetre, amikor sikerült kicsempésznie apámat egy pruszkóvi lágerből, ahová főleg varsóiakkal együtt voltak bezárva, már az 1944-es varsói felkelés után. Mikor kijutottak, rögtön búvóhelyet kellett keresniük, és anyám úgy döntött, leendő apámat elviszi a nagynénje kis częstochowai birtokára. Ez lesz a legbiztonságosabb, közölte kuncogva – ha egy paradoxont vagy *bon mot*-t dobott be, el szokta nevetni magát –, mert a helyi parasztoknak soha nem jutna eszükbe, hogy az ifjú hölgy a „palotából” (a helybeliek hívták így az épületet, de amit én fényképen láttam, azt csak nagy jóindulattal lehet palotának hívni) valaha is zsidó vőlegényt hozna magának. Mindig úgy éreztem, hogy ennek az alkalmi és „szellemes” megjegyzésnek baljós a háttere.

De nem csak a szeretett férfi miatti személyes aggódás apropóján kellett volna szólnia nekem. Anyám a háborúban a Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának futaraként szolgált, ugyanitt az első férje, Stanisław Wertheim volt az egyik szerkesztője a *Frisz Hírek* (*Wiadomości Bieżące*) című, belső használatú brosúrájának, amely társadalmi és politikai információkat közölt a megszállt területekről és a Honi Hadsereg parancsnokságától. Vagyis anyám a lehető legjobban volt informálva a megszállt lengyelek viselt dolgairól. Akkor hogy fordulhatott elő, töprengtem, hogy nem tőle tudtam meg mindazt, amit csak évtizedek alatt sikerült önállóan kiderítenem? Mindenképpen tudnia kellett róla. Vagy mégsem tudta? Mert ha mégis tudta, az akkora meg rázkódtatást okozott volna neki, hogy biztosan megbeszéltük volna otthon – legalábbis így képzeltem. A világháborúról igazán gyakran beszélgettek a szüleim egymással is, vendégségbe érkező barátaikkal is (az éttermek drágák és ócskák voltak a szovjet blokk országaiban, az emberek inkább egymás lakásán éltek társasági életet), én meg ott lógtam a nyakukon az étkezőnkben, és hallgattam őket. Ez a téma emlékezetem szerint egyszer sem került elő.

Az országos vita idején már nem kérdezhettem meg őket, hiszen egyikük sem élt. Úgy gondoltam, a vála-

széرت megnézem, mit tudtak a földalatti hatóságok a tömeggyilkosságról az atrocitások idején. Kiderült, hogy a válasz egyszerű, mégpedig ugyanannak a vizsgálatnak köszönhetően, amelyet a Nemzeti Emlékezet Intézete kezdeményezett a jedwabnei gyilkosságokról 2001-ben.

A *Wokól Jedwabnego* második kötetében „A földalatti lengyel állam dokumentumai a białystoki terület helyzetéről 1941. június 22. után” című rész tartalmaz beszámolókat arról, hogy a podlasiei zsidókat megölték a szomszédjaik. Szerepel itt egy 1941. július 4-én, Londonban kelt távirat, a feladója Rowecki tábornok, a Honi Hadsereg parancsnoka. Egy teljes héttel vagyunk a jedwabnei tömeggyilkosság előtt. Ezt írja: „A meghódított területekről kapott első jelentések ösztönös rokonszenvet mutatnak a bolsevik elnyomás alól felszabadító katonák [értsd: a németek] irányában... Brzeźce területén [határváros az egykori német és szovjet megszállási övezet között] a börtönből kiszabadított lengyelek pogromot szerveztek a zsidók ellen.” Rowecki táviratát különféle helyekről küldött jelentések követik, ahol „a helyi lengyel lakosság pogromokat indított, sőt tömeggyilkosságokat követett el a zsidók ellen”.⁵

Tehát a Honi Hadsereg parancsnoksága és a földalatti állam vezetősége idejében tudomást szerzett a lengyel szomszédjaik által lemészá-

rolt zsidókról, arról azonban semmiféle bizonyítékot nem szolgáltat a titkos levelezés és a földalatti sajtó, hogy ezután bármiféle intézkedést hoztak volna. Miként lehetséges, hogy a sok lengyel által más lengyel polgárok sérelmére, folytatólagosan elkövetett sorozatos bűncselekmények nem hogy erélyes választ, de még kíváncsiságot sem váltottak ki a földalatti lengyel hatóságokból? Elvégre a földalatti állam elsőrendű feladatának tekintette a náci megszállás demoralizáló hatásainak kompenzálását – és mi lehet demoralizálóbb annál, ha az emberek követik a náci példát, és vérfürdőt rendeznek a honfitársaik soraiban?

A *Szomszédok* után megjelent könyvben, a *Félelemben* egész fejezetet szenteltem ezeknek a kérdéseknek. Lényegében arról van szó, írtam, hogy a lengyel értelmiség megszűrte az információkat, és az ország háborús tragédiájának narratívájából kiiktatta azt, ami a lengyel társadalom alacsonyabb szintjein történt. Nem is annyira antiszemita előítéletei miatt, hanem mert vakká tette a nagy társadalmi távolság. Az osztálykülönbségek tiszteletben tartása még az uralkodó nemesi osztály korszakából ragadt meg mélyen a lengyel gondolkodásban, s ez a mentalitás a két világháború közötti időszakban sem múlt el. Még az értelmiség haladó körei sem voltak mentesek ettől a gondolkodástól.

Mivel a világháborús tapasztalatok drámáját abba a sűrű, szimbolikus kátyvaszba mártották, amely a lengyel függetlenség elvesztéséről és a nemzeti felkelésekről szóló 19. századi történetből ismerős – minden, ami kapcsolatban áll háborúval és az ellenállással (mely utóbbi szimbolikus jelentőséggel felruházott, spirituális valami), tehát minden, ami ide tartozik: szent, s erre a területre csak a nemzeti elitnek van szabad bejárása. Réges-régen ez a szent terület a nemességé volt. Később azonban az ország tragikus végzete úgy fordult, hogy a második világháború tűzpróbáját kellett kiállnia, s ez már a lengyel értelmiségnek juttatta a főszerepet. Valóban ez volt az értelmiség utolsó nagy fellépése a történelem színpadán, ráadásul hősi szerepkörben (a hazafias ethosz és a háborús ellenállás megszervezőjének letéteményeseként); továbbá áldozatként (mivel a szovjet és a náci megszállók egyaránt az eliteket üldözték a legkegyetlenebbül); a folyamatban lévő események narrátoraként (hiszen az értelmiség írta tele a burjánzó földalatti kiadványokat); végül pedig a nagy tapasztalat értelmezőjeként, levéltárosaként és történészeként.

Nincs abban semmi meglepő – vontam le a következtetést –, hogy ilyen körülmények között a parasztok és a zsidók között végbement eseményeket megemlítették ugyan a földalatti beszámolók, de csak mint

helyi, különösebb jelentőséggel nem bíró epizódokat. Az efféle esetek nem érdemeltek másfajta értékelést. Ami „odalent” folyt a közönséges emberek meg a zsidók közt, *per definitionem* nem lehetett jelentős. Nem „érdevelte ki”, hogy bekerüljön a háborús küzdelmekről és áldozatokról szóló lengyel mítoszteremtés főáramába.

Helyben persze tudtak az eseményekről, és ez a tudás nem sülydett el, amint azt a hatvan évvel a megszárlás után Jedwabnéba látogató újságírók is tanúsítják. De a nagyközönség – s ideértem azokat is, akiknek az a hivatásuk, hogy följegyezzék a történeteket (köztük a földalatti állam jelentéstevőit) – nem volt képes a helyi események tudásmorzsaítól eljutni a korszak ismeretéig. Ezt a magyarázatot adtam magamnak, s egyelőre nem hallottam jobbat a történetírás eme tátongó hiányáról.

De ez már a múlt, hiszen a Lengyel Tudományos Akadémia Holokauszt Kutatóközpontjával kapcsolatban álló történészek 2003 óta lelkiismeretes kutatásokon alapuló könyveket és tanulmányokat adnak ki, részletesen ismertetve a helyi lakosság bűnrészességét zsidó szomszédjaik megölésében és kifosztásában. Megdöbbentő, és Németországtól keletre egyedülálló fejlemény ez, pedig a holokausztban elpusztított zsidók 90 százaléka ezen a területen élt.

Manapság a holokauszt lengyelországi történetét sok-sok elkötelezett és tehetséges lengyel történész, antropológus, szociálpszichológus, irodalomkritikus stb. írja. Huszonöt évvel azután, hogy az ország visszanyerte teljes önrendelkezését, múltjának egy jelentős szelete hat évtizedes kitagadottság után visszakapja jogait, és a tudósok oda helyezhetik, ahová való – a 20. századi lengyel történelem fősodrába.

Utóhang

Öt évvel ezelőtt írtam ezt az önéletrajzi esszét, s azóta az események – mint oly gyakran – váratlan irányt vettek. A holokauszt lendületesen szaporodó feldolgozásait nem vonták be a közoktatásba, közben pedig a társadalom politikai hangulata jobbra tolódott, a nacionalizmus és az idegengyűlölet irányába. 2015 augusztusában Andrzej Duda, a Jog és Igazságosság Párt (PiS) jelöltje nyerte meg a lengyel elnökválasztást, októberben pedig a párt a parlamentben is többséget szerzett. Azóta megrendültek a lengyel liberális demokrácia alapjai. A túszul ejtett közmédia az uralmon lévő rezsim propagandáját fújja, az alkotmánybírósgot kiherélték, a bíróságok függetlenségét megszüntették.

A jogállamiság és az alkotmányos rend lerombolása miatt Lengyel-

ország az Európai Unió páriája lett. Legutóbb pedig a Jog és Igazságosság Párt rezsimje (micsoda önellentmondás ez a név, amikor a párt egyiket sem becsüli semmire!) elrendelte a holokauszt történetének meghamisítását: bűncselekménynek nyilvánította, ha valaki szóba hozza a lengyelek bűnrészességét a lengyel zsidóság második világháborús kiirtásában. Az új törvény alapján gyakorlatilag a holokauszt összes lengyelországi túlélőjét bíróság elé kellene állítani. Sok száz túlélő vallomását olvastam már el, de egyetlen olyan sem akadt köztük, amelyben ne esett volna szó valamelyik lengyel honfitárs által elkövetett árulásról vagy zsarolásról vagy feljelentésről (még mielőtt sikerült egy segítségnyújtásra hajlandó személyt találni).

A törvény miatt tiltakozott Izrael és az Egyesült Államok, de ettől a PiS politikusai csak vérszemet kaptak, mondván, ők bizony megvédik a lengyel szuverenitást, úgy törvénykeznek, ahogy jónak látják, és nem fognak meghajolni a nemzetközi nyomás alatt. A lengyel belpolitikában ezek a lépések erősen romboló hatásúak: nyomban megjelent a nyilvánosságban az antiszemitizmus – az idegengyűlölet hagyományos, máskor szunnyadó formája.

Jarosław Kaczyński, a Jog és Igazságosság Párt vezetője nyíltan kifejezte Orbán Viktor iránti csodálatát, mert Kaczyński is kézi vezérlés-

sel óhajt irányítani a demokratikus intézmények falvédője mögül. Varsóból is Budapestet csinálunk – jelentette ki pár évvel ezelőtt. S bár tanácsokat kap magyar kollégájától, és követi Orbán Viktor stratégiáját a demokratikus intézmények lebontásában, egy szempontból sikeresebb politikai manipulátornak tekintheti magát. Orbánnal ellentétben neki sikerült kiiktatni jobboldali riválisait. Ravasz politikai manőverezé-

sének köszönheti, hogy Lengyelországban sosem jött létre az antiszemita Jobbik megfelelője – mondják Kaczyński hűséges tanítványai. Ma már tudjuk, mi a siker titka: a PiS maga vált Jobbikká. A sors iróniája, hogy pontosan ez történt a Jobbikkal, amikor a Fidesszel versengve megpróbált a politikai mező közepe felé húzódni.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

JEGYZETEK

1. *A wilczy bilet* – oroszul волчий билет – afféle megbízhatatlansági igazolvány, benne az állami szolgálatból, az iskolai tanulmányokból vagy más jóból kirekesztő bejegyzés. (A szerk. jegyzete)
2. Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation. Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton University Press, Princeton, 1979, 305–306. (A szerző jegyzete)
3. Jan T. Gross, *Szomszédok: a jedwabnei zsidók kiirtása*, ford. Andor Mihály, Új Mandátum, Budapest, 2004. Az angol eredeti (*Neighbors: the Destruction of the Jewish Community at Jedwabne, Poland*) 2000-ben jelent meg a Princeton University Pressnél. (A szerk. jegyzete)
4. Błoński cikkét és a nyomában kibontakozó vita néhány másik írását kiadták angolul: „*My Brother’s Keeper*”: *Recent Polish Debates on the Holocaust* („Őrzője az én atyám fiának” – a közelmúlt lengyel vitái a holokausztról), szerk. Antony Polonsky, Routledge, London és New York, 1990. (A szerző jegyzete)
5. *Wokół Jedwabnego*, szerk. Paweł Machciewicz és Krzysztof Persak, II. kötet: Dokumenty. Instytut Pamięci Narodowej, Varsó, 2002. 130, 132. (A szerző jegyzete)